

زبان‌ها و گویش‌های خراسان

نوشته
آرزو نجفیان

نشر کتاب‌مجموع
تهران، ۱۳۹۱

نشر کتاب مرجع

وابسته به مؤسسه فرهنگی هنری کتاب مرجع

زبان‌ها و گویش‌های خراسان

آرزو نجفیان

مجموعه کتابخانه دانشنامه جهان اسلام (۴۰)

دبیر مجموعه: مالک حسینی
همکار و مشاور: محمد جوهرچی

چاپ اول ۱۳۹۱

۲۲۰۰ نسخه

طارت بر صفحه‌آرایی: رحیم اخباری

نگارگری: هزاره

چاپ و صحافی: آریاک

شابک ۹۷۸-۶۰۰-۵۳۹۷-۴۶-۸

قیمت: ۱۶۰۰۰ ریال

حقوق چاپ و نشر محفوظ است

این کتاب با استفاده از تسهیلات حمایتی معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر شده است.

دفتر مرکزی و فروشگاه کتاب مرجع: خیابان فلسطین، بالاتر از میدان فلسطین، شماره ۳۸۰.

تلفن و دورنگار ۸۸۹۶۰۰۶۸-۸۸۹۶۰۱۳۰۳

واحد پخش: خیابان ولی عصر، نرسیده به خیابان فاطمی، خیابان شهید حمید صدر، شماره ۴۴.

تلفن و دورنگار ۸۸۹۸۰۵۴۳ و ۴

www.ketabmarja.com

سرشناسه	: نجفیان، آرزو، ۱۳۵۱ -
عنوان و نام پدیدآور	: زبان‌ها و گویش‌های خراسان / آرزو نجفیان.
مشخصات نشر	: تهران: کتاب مرجع، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	: ۱۱۸ ص.
فروست	: کتابخانه دانشنامه جهان اسلام / دبیر مجموعه مالک حسینی: ۴۰.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۵۳۹۷-۴۶-۸ / ریال: ۱۶۰۰۰
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا.
یادداشت	: کتابنامه: ص: ۸۲ - ۱۰۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نادهاشت	: نمایه.
موضوع	: فارسی -- ایران -- خراسان -- گویش‌ها.
موضوع	: فارسی -- ریشه‌شناسی -- واژه‌نامه‌ها.
موضوع	: گویش‌شناسی
رده‌بندی کنگره	: PIR ۳۰۲۴ : ۵۳۹۷ : ۱۳۹۰
رده‌بندی دیویی	: ۴۶۸۰۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۵۷۳۴۴۰

فهرست مطالب

پیشگفتار	سه
بخش یک: واژه‌شناسی خراسان	۱
بخش دو: سیر تاریخی و تحول زبان‌ها و گویش‌های خراسان	۳
بخش سه: زبان‌های رایج در خراسان	۹
۱. زبان عربی	۹
۲. زبان ترکی	۱۴
۳. زبان کردی کرمانجی	۱۷
بخش چهار: گویش‌های رایج در خراسان	۲۳
۱. گویش تاتی	۲۳
۲. گویش هزارگی	۲۵
۳. گویش بلوچی	۲۹
۴. گویش کولیان خراسان	۳۰
۵. گویش‌های خراسانی	۳۳
بخش پنج: بررسی و تحلیل زبان‌شناختی گویش‌های خراسانی	۳۷
۱. شباهت‌ها و تفاوت‌های نظام آوایی	۳۷

۳۷	همخوان‌ها
۳۹	واکه‌ها
	ویژگی‌ها و فرآیندهای آوایی مشترک در نظام همخوانی گویش‌های
۴۲	خراسانی
۴۲	ابدال
۴۵	حذف
۴۶	همگونی و ناهمگونی
۴۷	قلب یا جابه‌جایی
۴۷	درج
	ویژگی‌ها و فرآیندهای آوایی مشترک در نظام واکه‌ای گویش‌های
۴۸	خراسانی
۵۳	۲. شباهت‌ها و تفاوت‌های نظام صرفی
۵۳	اسم
۵۴	صفت
۵۵	قید
۵۶	حروف اضافه
۵۷	ضمایر
۵۸	فعل
۵۸	اقسام فعل از نظر ساختمان در گویش‌های خراسانی
۶۱	اقسام فعل از نظر زمان در گویش‌های خراسانی
۶۵	منفی کردن فعل
۶۶	۳. اشتقاق در گویش‌های خراسانی
۶۷	۴. واژگان در گویش‌های خراسانی
۶۹	بی‌نوشت‌ها و منابع
۹۵	نماینه
۱۰۳	جدول علائم آوایی
۱۰۵	نشانه‌ها و اختصارات

پیشگفتار

خراسان بزرگ به سرزمین پهناوری گفته می‌شود که علاوه بر استان‌های سه گانه خراسان امروزی (شمالی، رضوی و جنوبی) دربردارنده کشورهای افغانستان، پاکستان، ترکمنستان، ازبکستان، تاجیکستان و قرقیزستان نیز بوده است.

در این پهنه وسیع، زبان‌ها و گویش‌های متعددی در ادوار مختلف تاریخی رواج داشته است. این زبان‌ها و گویش‌ها منعکس‌کننده بخش حائز اهمیتی از تغییرات و تحولات اجتماعی، فرهنگی، ادبی و سیاسی - تاریخی این ناحیه هستند. در حقیقت می‌توان گفت مطالعه تاریخ این منطقه مستلزم آشنایی با تحولات زبانی - گویشی آن است. اهمیت این موضوع زمانی بیشتر آشکار می‌شود که بدانیم زبان فارسی در منطقه خراسان در تمام ادوار تاریخی خود همواره از جایگاه ویژه و استواری برخوردار بوده است.

پس از ورود اسلام به ایران و ایجاد حکومت‌های مستقل ایرانی در خراسان و ماوراءالنهر، زبان رایج در بین مردم آن نواحی، که زبان فارسی

دری نامیده می‌شد، نخست به عنوان زبان درباری و اداری مورد استفاده قرار گرفت و سپس به تشویق و ترغیب حاکمان ادب‌دوست ایرانی (مانند یعقوب لیث صفار) زبان فارسی، زبان شعر و نثر آن نواحی و به تدریج همه ایران شد.

در چنین زمینهٔ زبانی، ادبا و شعرای برجسته‌ای چون رودکی، رابعهٔ بلخی، فردوسی، دقیقی، ابوسعید ابوالخیر، عطار نیشابوری، سنایی، جلال‌الدین محمد بلخی و ... رشد یافته و بالیده‌اند. از سوی دیگر مولد و موطن بسیاری از دانشمندان، حکما و فلاسفهٔ بزرگ، نظیر ابن‌سینا، ابوریحان بیرونی، خوارزمی، خیام نیشابوری، فارابی، غزالی، ملاهادی سبزواری و ... نیز این سرزمین بوده است.

آثار مکتوب برجسته‌اند از همه این بزرگان، متناسب با دورهٔ تاریخی‌ای که در آن زیسته‌اند دربردارندهٔ واژه‌ها و ساخت‌های زبانی ویژه و متنوعی است که در حال حاضر در زبان فارسی معیار دیده نمی‌شود اما خوشبختانه هنوز هم توسط گویشوران بسیاری از گویش‌های فارسی موجود در منطقهٔ خراسان مورد استفاده قرار می‌گیرد. لذا مطالعه گویش‌های این منطقه در بازشناسی این بخش از گنجینهٔ زبان فارسی اهمیتی بسزا و نقشی اساسی دارد. از سوی دیگر مطالعهٔ این گویش‌ها، هم به غنای زبان معیار می‌افزاید و هم محققان را در شناسایی گذشتهٔ زبان فارسی و سیر تحولات آن یاری خواهد کرد.

گویش‌های فارسی رایج در خراسان امروزی نظیر گویش‌های قانلی، بیرجندی، اسفراینی، سبزواری، نیشابوری، کاشمیری و ... که در این نوشتار تحت عنوان کلی گویش‌های خراسانی نامگذاری شده‌اند از جمله میراث‌داران بزرگ و برحق زبان فارسی دری محسوب می‌شوند. مجموعهٔ

این گویش‌ها و زبان‌ها و گویش‌های دیگری که در طول زمان و به تدریج به خراسان راه یافته‌اند غنای بسیاری به فرهنگ و ادب این سرزمین بخشیده است. از این رهگذر، کتاب حاضر با چشم‌اندازی تاریخی، تحولات زبانی - گویشی منطقه خراسان را بررسی نموده است.

این کتاب شامل پنج بخش است. بخش نخست نگاهی اجمالی به ریشه‌شناسی نام‌واژه خراسان دارد. در بخش دوم تحولات زبانی - گویشی این منطقه در ادوار مختلف تاریخی (باستان، میانه و نو) بررسی می‌شود. بخش سوم کتاب به ویژگی‌های زبانشناختی زبان‌های رایج در خراسان کنونی می‌پردازد؛ این زبان‌ها شامل عربی، ترکی و کردی است که بواسطه پیشینه تاریخی - فرهنگی هر یک از آنها و به‌ویژه تأثیری که گویش‌های خراسانی از آنها پذیرفته‌اند از اهمیت بسیاری برخوردارند.

بخش چهارم کتاب به توصیف اجمالی گویش‌های متنوعی نظیر تاتی، هزارگی، بلوچی و گویش کولیان خراسان پرداخته است که علاوه بر گویش‌های خراسانی فوق‌الذکر، در نواحی مختلف خراسان رواج دارند. قابل ذکر است که به دلیل اختلاف نظر زبان‌شناسان درباره منشأ و ریشه گویش‌های تاتی و هزارگی، در این کتاب این دو گویش در زمره گویش‌های خراسانی؛ یعنی گویش‌هایی که بازمانده از فارسی دری هستند، قرار نگرفته است. در بخش پایانی، توصیف زبانشناختی نسبتاً جامعی از وجوه اشتراک و افتراق گویش‌های خراسانی ارائه می‌شود. در این بخش، نخست به شباهت‌ها و تفاوت‌های نظام آوایی و سپس نظام ساختواری این گویش‌ها پرداخته می‌شود.

نکته حائز اهمیت این است که کتاب حاضر با اتکاء به غالب پژوهش‌های میدانی و کتابخانه‌ای که در زمینه گویش‌های خراسانی متعدد

به تفکیک انجام شده است. با نگاهی کل‌گرایانه، با استفاده از مجموعه این داده‌ها به توصیفی اجمالی و دسته‌بندی شده از این گویش‌ها راه یافته است. افزون بر این نگاه «همزمانی»، گاهگاهی به تناسب موضوع، گریزی تاریخی به ویژگی‌های زبانی رایج در این گویش‌ها زده و از متن منابع کهن شواهدی «در زمانی» ارائه کرده است که تأییدکننده قدمت و کهنگی این ویژگی‌ها است؛ امید که مورد استفاده خوانندگان محترم واقع شود.

و مرالله التوفیق

آرژو نجفیان

تابستان ۱۳۹۰

شکل دایرةالمعارفی کتاب حاضر در «دانشنامه جهان اسلام» (جلد ۱۵؛ تهران ۱۳۹۰) چاپ شده است. آماده‌سازی علمی، ویرایش زبانی و استنادی آن مقاله به‌ویژه مرهون زحمات گروه زبان و ادبیات و نیز بخش‌های ویرایش و کتابشناسی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی بوده است؛ تلاش آنها سزاوار سپاسگزاری بسیار است. همچنین همت آقای سیدناصر موسوی جزایری، مدیرعامل مؤسسه کتاب مرجع و همکاران ایشان، به‌ویژه خانم معصومه خرم‌زدار و آقای علی لبافی، در انتشار مجموعه کتابخانه دانشنامه جهان اسلام، شایسته تقدیر فراوان است.

دبیر مجموعه